

SZÁZADOK VÁNDORA In memoriam Robert A. Markus (1924–2010)

2010. december 8-án Nottinghamban elhunyt Robert A. Markus, a késő antik kereszténység történetének magyar származású angol kutatója. Karácsony előtt temették a beestoni Miasszonyunk Mennybevétele (Our Lady of the Assumption) templomban. Ha a történelem viszontagságai miatt magyar tanítványai nem is lehettek, rengetegen tisztelték és szerették itthon is. Jóságos és derűs lényére, szeretett alakjára azzal emlékszünk a legméltóbban, ha felidézzük életét és az őt foglalkoztató kérdéseket, melyek pontos és érzékeny láttelelet adnak a korról, melyben élt.

Egy hamisítatlan angol gentleman...

Márkus Róbert 1924. október 4-én született Budapesten, tehetős és tehetséges zsidó középpolgári családban. Apja Márkus Győző mérnök, anyja Elek/Engel Lili zongorista, gobelin- és keramikumművész volt. Róbert a Rózsadombon, a Veronika utcában nőtt fel Tamás öccsével együtt. A család szerencséjét a nagypapa kovácsolta abban a székesfehérvári kerékpárműhelyben, mely a századfordulóra a *Márkus Lajos Vasszerkezet és Lánycyár Részvénytársaság*gá nőtte ki magát. A család „a nagypapa hídjaként” emlegette a Lánchidat, és a Márkus-gyárból kerültek ki Budapest jellegzetes, sárga-zöld telefonfülkéi is. Róbert édesanyja Márkus Lili néven 1932–39 között szép művészi karriert futott be. Népi motívumokat alkalmazó és újrainterpretáló kerámiai párizsi, milánói, New York-i, varsói kiállításokon képviselték Magyarországot. Kozma Lajos építész számára épületkerámiaikat tervezett, legkiemelkedőbb közös munkájuk a Váci utcában állt. Műveiből *Pusztító vihar sodrában* címmel 2008-ban Skóciában rendeztek kiállítást,¹ mely 2012-ben a budapesti Iparművészeti Múzeumban is látható lesz.

1938-ban Győzéből Victor, a *Márkus Lajos*ból pedig *Ferrostatics* lett. A Derbyshire-be áttelepített üzem immár a brit hadiipar számára termelte a Spitfire repülőgépek gyártásához szükséges precíziós szerszámgepeket. Robert Markus lausanne-i és berni internátusokban, majd a glossopi kvéker iskolában tanult. Bentlakó volt, csak iskolai szünetekben járt haza. Nagyon szerette az iskolát, és egy év alatt teljesen elfelejtett magyarul. Beszédére, viselkedésére, sőt külsejére nézve is egészen elangolosodott. Egész életében büszke volt brit állampolgárságára, de nem tagadta ma-

gyar származását. Nem volt a multikulturalizmus híve: gyakran hangsúlyozta, hogy az embereknek szükségük van közös kulturális nevezőkre, melyeket kötelességük tiszteltben tartani, mert csak így van esélyük élhető életet élni. Művei is közös értékekről szólnak, melyek összetartják a társadalmat: ha ilyenek nincsenek, a társadalom óhatatlanul szétesik. Ezért érvelt amellett, hogy a bevándorlóknak alkalmazkodniuk kell a befogadó ország szokásaihoz és elvárásaihoz. A gyermekkori emlékek azonban az évek folytán felerősödtek, és Robert Markus nem fojtotta el őket: özvegy apja Magyarországról hozatott második feleséget, aki csak magyarul tudott; Ausztráliában örömmel bukkant volt osztálytársára, akit tízévesen látott utoljára; egy párizsi konferencián anyanyelvén beszélgetett Török József professzorral, aki felfedezte őt a magyar patrisztika számára;² a CEU nyári egyetemén Pécs felé félúton boldogan ismerte fel Zamárdit, ahol gyerekkorában a nyarakat töltötte. Öccse, Tamás magyar nyelvtudása jobban megmaradt, mert később került el otthonról. Robert felnőtt fejjel újból megtanult tőle magyarul. Több nyelvet és kultúrát ismert, de leginkább az angolban volt otthon. Robert Markus nem kozmopolita volt, hanem brit: bárhol járt, egy udvarias, derűs, pipázó angol úr benyomását keltette. Talán a gyerekként hazát váltott Robert Markus lett a legangolabb Anglia nagy magyarjai — Alexander Korda, Thomas Balogh, Nicholas Kaldor, Nicholas Kurti, Arthur Koestler, André Deutsch, Michael Polanyi, George Mikes — között, mégis (vagy éppen ezért) emberként és tudósként is az asszimiláció maradt élete egyik fő kérdése.

A II. világháború alatt a manchesteri egyetemen kémiát tanult. Apja mérnöknek szánta, őt a filozófia érdekelte: a vegytan kompromisszum volt. Manchesterben Michael Polányi tanította a fizikai kémiát, aki inkább tudományfilozófus volt, mint vegyész. Már a harmincas évektől cáfolta az abszolút objektivitásba vetett hitet és a pozitivistá tudományelméletet, mely nem tudott mit kezdeni a 'hallgatolagos tudással' és a teremtmény képzelettel.³ A másik nagy közép-európai emigránshoz, az osztrák Friedrich Hayekhez hasonlóan Polányit is a szabad társadalom elmélete izgatta. Szabadságfelfogása hagyományos aufklérista-szabadságkőműves-liberális-protestáns gyökerekből táplálkozott, amennyiben az emberi szellemet a vallás és az egyház 'rabságából' igyekezett kiszabadítani, de — ami akkoriban nagy újdonság volt! — már nem hitt a tudomány mindenhatóságában.

Robert Markust Platón jobban érdekelte, mint a vegyészet, de becsületesen helytállt. A háborús évek alatto egyetemen a diáktanács elnöke, önkéntes tűzoltó, lelkes karénekes. Diploma után egy manchesteri margaringyárban dolgozik, a kvéker Cedric Davies (a későbbi Lord Darwen) házában lakik és *Humanitas* címen újságot szerkeszt, melybe Polányi, Willy Schenk, Dorothy Emmet és Bertrand de Jouvenel filozófiájáról ír cikkeket.

Az atombombától Ágostonig

1945-ben az atombomba bevetése teszi keresztényé. Hiroshima ébreszti fel a lelkiismeretét és döbrenti rá, milyen veszélyes, amikor az ember Istent játszik. Hogyan válhat a politikai hatalom mindenhatóvá? Ki dönthet az emberi élet elpusztításáról? Robert Markus neveltetése nem volt kifejezetten vallásos, de hitelen sem. A hit az egész családot foglalkoztatta, különösen édesanyját, akinek kerámiáin kezdettől fogva dominánsak a keresztény témák. A Márkus család evangélikus volt, de egyik unokatestvére bencés szerzetes lett. Angliai egyetemi éve alatt Robert Markus laikus, szekularizált nézeteket vallott. Az atombomba felhőjében azonban a korábbi bizonyosságok szertefoszlottak. „Atomháború és keresztény lelkiismeret” címen folyóiratot jelentetett meg, antinukleáris tüntetéseken vett részt, politikai nyilatkozatok adott — és 1946-ban katolizált.

Megtérése, akárcsak Ágostoné, „közösségi esemény”: egész családjá áttér vele együtt. Ebben legnagyobb szerepe lelkiatyjának, a liberális katolikus Vincent Whelan-nek volt, akiről azt mondta: „ha el akarom képzelni, milyenek a szentek, Vincent atyára gondolok”. Robert Markus, akárcsak Newman bíboros, egyszerre fedezte fel a lelkiismeretét és az egyházat: „A lelkiismeret Isten szava, bár ma mindenfelé az a divat, hogy emberi alkotásnak tekintsék.” Newmanhez hasonlóan Markus is a katolikus egyházban és az egyházatyákban találta meg az egyéni és közösségi üdvözülés útját. Megtérése alapvető változást hozott életében. Mit jelent kereszténynek lenni? Ez a kérdés foglalkoztatta ezután élete végéig. Mit tart meg az ember abból, ami volt megtérése előtt? Mi változik meg? Hol és hogyan éli meg az ember a megtérést? Mitől lesz az ember 'katolikus'?

1946-ban otthagya állását és beiratkozott egy filozófiai mesterkurzusra. Samuel Alexanderrel, a manchesteri gondolkodóval akart foglalkozni. Manchesteri tanárai közt filozófiaprofesszora, Dorothy Emmet volt rá a legnagyobb hatással. Írásainál is jobban befolyásolta Emmet világos érvelése, anti-pozitivistá felfogása, széles érdeklődési köre, szociológiai, antropológiai, vallástörténeti tájékozottsága.

Emmet körében került közel Polányihoz, Donald MacKinnon-hoz és Edward Shils-hez. Barátaival, köztük Margaret Bullennel, az egyetemi katolikus körben ismerkedett meg. Katolikus hivatástudata mind erősebbé vált. 1949 nyarán egy barátjával és a domonkos provinciális latin nyelvű levelével felfegyverkezve gyalog indult Rómába. Megtérésének logikus következménye volt, hogy belépett a domonkos rendbe. Doktori disszertációját a karteziánus filozófia középkori és reneszánsz gyökereiről írta: ez vezette el az egyházatyákhoz, mindenekelőtt Szent Ágostonhoz.⁴

Szeress, és tégy, amit akarsz

1954-ig az oxfordi domonkos kolostorban élt és Szent Ágostont tanulmányozta. Örökfogadalmára készült, amikor búcsúzni jött hozzá Margaret Bullen, és ezt a találkozót nem tudta elfelejteni. Kilépett a rendből és 1955-ben feleségül vette. Boldog házasságban éltek ötvenöt évig, két fiuk és egy lányuk született: Stephen, Francis, Jean.

Robert Markus házasságkötése után Birminghamben, majd a liverpooli egyetemen könyvtáros, majd 1974-ig professzor. Ágostont kutatja, akinek különösen társadalomfelfogása érdekl. Ágoston szerint az emberi dolgokat „könyörületes homály” igazgatja, semmi sem úgy alakul, ahogy azt az emberi ész kigondolja. Ez a gondolat a leghatékonyabb ellenszer a felvilágosodott ész hübrisze ellen.

Liverpoolban patrisztikát és középkori történelmet tanít nagyszerű történészkollégák társaságában. Az ókortörténetet és klasszika-filológiát Frank W. Walbank és Hilary Armstrong fémjelzi, akivel különösen jó barátságot köt: összefűzi őket a vallás és az újplatonizmus iránti érdeklődésük. Markus ekkor írja könyvét Ágoston 'világ'-szemléletéről' vagyis politika- és társadalom-felfogásáról: hogyan értékelte Ágoston az evilági dolgokat (*saeculum*) és milyen helyet biztosított nekik a hívő életében.⁵ A könyv írása közben köt életre szóló barátságot Peter Brown-nal, aki ekkor híres Szent Ágoston-életrajzán dolgozik.

Ágostontól Gergelyig: az ókor vége? a középkor kezdete?

Bár Angliában élt és tanított, Robert Markus intellektuális fejlődésére mégis egy francia, Henri-Irénée Marrou volt döntő hatással. Marrou volt az, aki saját doktori tézisét 'ágostonosan' felülvizsgálva ki merete mondani: a klasszikus antikvitás öröksége nem ér véget Ágostonnal, Ágoston nem az ókor vége, hanem betetőzése és valami új kezdete.⁶ Ezzel kizököntette a „késő császárkört” a történelmi korszakbeosztás hagyományos kerékvágásából, ahol ez a korszak a dekadencia szinonimája volt, és újradefiniálta a *Spätantike* Alois

Riegl által felvetett fogalmát. Marrou művei történész-nemzedékek képzeletét gyűjtötták lánggra a késő antikvitás és Szent Ágoston iránt⁷ — többek között Peter Brownét is.

Robert Markus 1974-től 1982-ig a nottinghami egyetem professzora. A késő antik civilizáció átalakulása foglalkoztatja. Ehhez talán ösztönzésre Marrou-nál, aki felveti a kérdést: a „Sátán városa” és az „Isten városa” között mi volt a ’köztes’ terület a késő antik kereszténységben? Mi marad(hat) meg a régi kultúrából és mi pusztul el? A pusztulás és újjászületés talán sehol nem volt oly nyilvánvaló a történelem során, mint Nagy Szent Gergely Rómájában, ahol a Forum ledőlt márványoszlopai között tehenek legeltek, de Gergely a romok tetejére szilárd építményt emelt és egy olyan új teológiai nyelv, adminisztráció és diplomácia alapjait fektette le, mely több száz éven át meghatározta a pápaság működését. „Isten konzula,” Gergely volt „az utolsó római,” műveltségére és személyiségére nézve egy nagy civilizáció örököse, aki mégsem zárkózott be a római azonosságtudat szűk határai közé.

Nyugdíjba vonulása után Markus 1985–86-ban a Princetoni Institute for Advanced Study tagja, 1988-ban a Washingtoni Catholic University of America szeretné szerződöttni, de ő Gerald Bonner-t ajánlja maga helyett. Párizsban, Rómában, 1993-tól Budapesten is előad. 1995–96-ban közös kurzusokat tartottunk az ELTE-n és a Közép-Európai Egyetemen, 2004-ben a Peter Brown vezette késő antik nyári egyetem vendégelőadója.⁸ Ekkor jelenik meg Nagy Szent Gergelyről írt könyve magyarul⁹ és ez alkalommal választja a Magyar Patrisztikai Társaság tiszteletbeli tagjává.

Munkásságát számos elismerés koszorúzza. 1977–78-ban az Ecclesiastical History Society, 1991-től 1995-ig az Association Internationale d'Études Patristiques elnöke, 1984-ben a British Academy tagja, 2000-ben a Brit Birodalom tisztje (OBE) kitüntetésben részesül egyháztörténeti munkásságáért. 75. születésnapján életműve és személyisége előtt kiváló nemzetközi kutatógárda tiszteleg.¹⁰

A külföldi magyar tudósokat mindinkább számon tartó magyar tudománypolitika nem vesz tudomást Robert Markusról. A hatalomfüggetlen politikai teológia, amelynek szakértője, kívül esik a hazai látókörön. Ha nincs Bedő György és a Kairosz Kiadó, művei ma sem lennének olvashatók magyarul. Pedig Robert Markus nemcsak nagy tudós, hanem roppant megnyerő egyéniség is: a patrisztikus konferenciákon miatta volt jó magyarnak lenni. Kár, hogy szülőhazája nem értékelte életében — most már legfeljebb egy emléktábla felállításában reménykedhetünk szülőháza falán.

Nyolcvanadik életéve felé közeledve és azon túl is irigylésre méltóan aktív maradt. 2001-ben részt vesz az Ágoston afrikai gyökereit és a keresztény-islam dialógus lehetőségeit kutató *Augustinus Afer* konferencián Algériában.¹¹

2006-ban Konstantinápolyban ad elő azon a konferencián, melyet XVI. Benedek pápa és Bartholomaiosz pátriárka Szent András-napi találkozásának alkalmából szervez Mgr Brandmüller, a vatikáni Történeti Bizottság elnöke és Evangelos Chrysos bizantinológus, a Görög Tudományos Akadémia tagja. Az apokrisiarius szerepéről szóló előadás Robert Markus utolsó fellépése nagy nemzetközi konferencián. 2007-ben még töretlen derűvel üli végig az Oxfordi Patrisztikai Kongresszust Henry Chadwick társaságában. Még egyszer utoljára eljön Budapestre is, magánlátogatásra. Ezután fokozatosan visszavonul. Nagy Szent Gergelyről szóló munkája felülvizsgálata közben éri a halál.

Egyház és világ

Szent-e a világ? Mi a szent benne? Hol kezdődik a szent és hol ér véget a profán? Képes-e megszentelni a keresztény hit a társadalmat? Mi a különbség 'vallás' és 'kultúra' között? Robert Markus ezt a kérdést kutatta egész életében. Egy rohamosan szekularizálódó és átalakuló világban mutatott rá arra, hogy szent és profán határai nem állandóak, sőt maga a szent fogalma is állandóan változik.

A világot a pogányok isteninek és öröknek, a keresztények Isten teremtményének és muladónak tartották. A 4. században, a konstantini fordulat után idő és tér még megdöbbenően „pogány” volt: a görög-római városok lakóinak életét az évezredek politeisztikus hagyományok ritmusa szabta meg. Nem voltak keresztény ünnepek (az egy Húsvét kivételével) és nem voltak keresztény szent helyek sem, hiszen ezeket a fogalmakat a keresztények taszítónak pogánynak vélték. A pogányok viszont azzal vádolták a keresztényeket, hogy nem törődnek a világgal, nem bánják, sőt egyenesen kívánják pusztulását. A keresztényellenes vádak különösen 410, Róma gótok általi kirablása után erősödtek fel: az általános válsághangulatban maguk a keresztények is elbizonytalanodtak. Az új, keresztény kormányzat alatt többnyire jó volt kereszténynek lenni, de most kicsúszott a lábuk alól a talaj és nem tudtak mit válaszolni az őket ért bírálatokra. A keresztények is szerették a világot, melyben éltek és a legkevésbé sem vágytak arra, hogy maga alá temesse őket a nagy népvándorlás viharos áradata. Hogyan kell szeretni a világot? Mit kell szeretni benne? Ágoston volt az, aki ezt elmagyarázta nekik: „A világ örömteli hely.

Nem csoda, ha az ember mértéktelenül élvezi. Nem kárhoztalak, nem korhollak, ha szereted a világot (...) Szeresd a világot tiszta szívedből, csak tudd, mit választasz. Ha szeretjük az életet, képesnek kell lennünk arra is, hogy megválasszuk, milyen életet akarunk élni” (*Sermo* 297, 4, 8).

Ágoston szerint a világ szép és jó, de figyelmeztet: a keresztényeknek nem a világot, hanem a Teremtőt kell szeretniük. A világ létrejött és majd el fog pusztulni. Nem kell, hogy fájjon érte a szívünk. A keresztény peregrinus, zarándok ezen a földön, útban Istene felé: *Advena sum ego et peregrinus sicut omnes patres mei* (38. zsoltár 13).

Robert Markus mutatott rá arra, milyen forradalmi újdonság volt a 4. századi kereszténységben, hogy Ágoston „szekularizálta” az államot és az egyházat. Euszebiosz a keresztény Római Birodalmat, a donatisták pedig saját egyházukat azonosították Isten városával. Ágoston volt az, aki kijelentette: egyik sem az. A világ és benne minden, így az egyház is, *corpus permixtum*, jó és rossz elegye. Csak a végső ítéletkor derül ki, hogy ki tartozik Istenhez és ki a Sátánhoz. Itt a földön nincs tökéletes, hibátlan, büntetlen intézmény. Amikor leszögezte, hogy a világ (*saeculum*) nem isteni, azt is kijelentette, hogy nem is sátáni! A világot lehet szeretni, igaz, csak módjával érdemes. Ezzel Ágoston korának legoptimistább üzenetét fogalmazta meg. A barbár inváziók idején a klasszikus kultúra örököseinek, a keresztényeknek éppen erre az önbizalmat adó üzenetre volt szükségük ahhoz, hogy ne csüggedjenek világuk pusztulását látván, hanem elviseljék és hasznukra fordítsák a változásokat.

A Birodalom szekularizációja paradox módon Róma krisztianizációjával párhuzamosan ment végbe. A 4. század a nagy keresztény bazilikák és mártírzentélyek kora, melyek egy csapásra létrehozták a keresztény „szent hely” és „szent idő” fogalmát: a mártírsírok voltak azok a szent helyek, ahol Ég és Föld találkozott, a mártírok halálának évfordulója pedig az a szent idő, melyből a keresztény ünnepek lettek. Az *ókori kereszténység vége* című munkájában Robert Markus azt mutatja be, mekkora változást okozott a kereszténység történetében az, hogy a Római Birodalom államvallása lett. Nemcsak a tér és az idő vált megszenteltté az egyház által — egészen olyan, korábban profánnak tartott eseményekig, mint például az esküvő — hanem a keresztények azonosságtudata is megváltozott: a „keresztény tökéletesség” immár nem a világban, hanem a kolostor falain belül volt megtalálható. Miközben a kereszténység rányomta pecsétjét a mindennapok kultúrájára, az „igazi” keresztények szakítottak a világgal.¹²

„Nézd Jeruzsálemet, melynek egykor dicsőségét zengték. Elpusztult: földig rombolták ellenségei. Már nem az, ami volt. A városnak csak árnyéka maradt: egy kép. Jelentése máshová tevődött át.”

A változó dolgok örökkévaló teremtője magához szólította Márkus Róbertet: de meghagyta nekünk könyveit, melyek új utat jelöltek ki a történeti és teológiai kutatásban, és új jelentőséget adtak egy fontos korszaknak. Jelek és jelzések ezek számunkra: igyekezzünk megérteni őket.

SÁGHY MARIANNE

¹Juliet Kinchin: *In the Eye of the Storm: Lili Márkus and Stories of Hungarian Craft, Design and Architecture 1930–1960. Pusztító vihar sodrában: Márkus Lili (1900–1962) és a magyar kézművesség, formatervezés és építészet házatája*. Glasgow, 2008.

²*Monasztikus élet és aszketizmus Szent Ágoston gondolataiban*. (Ford. Török József.) Vigilia, 1988. január, 51–54.

³Vö. Michael Polányi: *Személyes tudás. Úton egy poszt-kritikai filozófiához. I–II*. (Ford. Papp Mária.) Atlantisz, Budapest, 1994.

⁴*Evolving disciplinary contexts for the study of Augustine, 1950–2000: some personal reflections*. *Augustinian Studies* 32 (2001) 189–200.

⁵*Saeculum. History and Society in the Theology of St. Augustine*. Cambridge, 1970, 1988.

⁶*Saint Augustin et la fin de la culture antique*. Paris, 1938.

⁷*Saint Augustin et l’augustinisme*. Paris, 1955; *Décadence romaine ou antiquité tardive?* Paris, 1977.

⁸*Vízválasztó-e a hatodik század az európai kultúrában?* (Ford. Sággy Marianne.) Vigilia, 2004. szeptember, 670–678.

⁹*Nagy Szent Gergely és kora*. (Ford. Sággy Marianne.) Kairosz, Budapest, 2004.

¹⁰*The Limits of Ancient Christianity. Essays on Late Antique Thought and Culture in Honor of R. A. Markus*. (Ed. W. Klingshirm – Mark Vessey.) Cambridge, 1999; Peter Brown: *Introducing Robert Markus*. *Augustinian Studies* 32 (2001) 181–187.

¹¹*Augustinus Afer. Saint Augustin: africanité et universalité*. Actes du colloque international, Alger — Annaba, 1–7 avril 2001. (Ed. Pierre-Yves Fux – Jean-Michel Roessli – Otto Wermelinger.) Fribourg, 2003.

¹²Robert Markus további művei: *Augustine. A Collection of Critical Essays*. (Ed. R. A. Markus) 1972; *From Augustine to Gregory the Great*. London, 1983; *The End of Ancient Christianity*. Cambridge, 1990; *Az ókori kereszténység vége*. (Ford. Nemes Krisztina.) Kairosz, Budapest, 2010; *Sacred and Secular. Studies on Augustine and Latin Christianity*. London, 1994; *Signs and Meanings. World and Text in Ancient Christianity*. Liverpool, 1996; *Gregory the Great and his World*. Cambridge, 1998.